

Rembeczki Eszter:

A descartes-i fa átfésült gyökerei¹

Schmal Dániel: *A kezdet nélküli kezdet. Descartes és a kartezianizmus problémái.*

Schmal Dániel *A kezdet nélküli kezdet* című munkája 2012-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. A kötet tizenhárom tanulmánya mentén a szerző igen markáns Descartes-olvasata bontakozik ki. Ahogy az alcím is mutatja (*Descartes és a kartezianizmus problémái*), a descartes-i problémák azok korabeli gondolati közegének háttere előtt kerülnek bemutatásra. Az előzmények informatív összefoglalása mellett az egyes szövegek aktívan (ám kritikával) működtetik a kortárs értelmezők nézeteit is. A könyv, ahogyan a szerző a könyv legelején található *Köszönetnyilvánításában* is jelzi, olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek önállóan is megállják helyüket, ám a korábban (a jelenlegiektől eltérő formákban) már megjelent, valamint az újonnan hozzájuk írt értekezések egy nagyobb ívű koncepció részeit is képzik. Mint ahogy a szerző (mintha csak kívülről látna rá könyvére, s a lehetséges kritikai észrevételekre) szintén előre figyelmeztet, e tanulmányokon átívelő koncepció és az egyesével történő olvasás lehetőségének megteremtése szükségessé tesz bizonyos ismétléseket a különböző fejezeteken belül. Az ily módon, egymásba fonódva felépülő, de négy különböző szakaszra bontott szöveget kettős keret fogja közre: a bevezetőhöz a *Beféjezés* értelemszerűen kapcsolódik, az első fejezetre pedig az utolsó rímel (s ehhez hozzávehetjük még azt a párhuzamot is, amely a második és utolsóelőtti tanulmány közt lép fel, itt jelennek meg ugyanis markánsan egyházi és teológiai szempontok az elemzésben). Így, a kezdő és záró tanulmány összecsengése révén, a mű a vizsgálódódat végrehajtó „én” kezdeti elhatározásában (és saját figyelme irányításában) feltűnő szabadság momentuma, és az akarat descartes-i szabadságának körüljárása közt kap teret. A tanulmánykötet jól körülhatárolható fókuszpontját ezen kívül (mint egy harmadik, vagy még inkább nulladik keret) a könyv fülszövegei is tömören összefoglalják – az előző borító belső oldalán egy a könyv 11. fejezetéből származó részlet, míg a könyv hátoldalán Descartes *A filozófia alapelvei* című munkájából idézett gondolat található.

A *Előljáróban* címet viselő bevezetőből megismerhetjük a szerző legfőbb álláspontját a descartes-i gondolkodással kapcsolatban, s azokat a jellegzetes, illetve kevésbé jellegzetes témákat, amelyeken keresztül e szempontok jól láthatóvá válnak. Szemben azokkal a nézetekkel, amelyek Descartes leglényegesebb tanításaként

¹ Schmal Dániel: *A kezdet nélküli kezdet. Descartes és a kartezianizmus problémái.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.

a *cogito* által megalapozott és a radikális kétely módszerével kialakított helyes gondolkodási rend, vagy a tudományok struktúrájának megállapítását– vagyis összességében mint egy filozófus elméleti eredményeit – tartják számon, Schmal Dániel e „rendrakásnak” a körülményeire, vagyis a gondolkodást végrehajtó egyén gyakorlati praxisának filozófiai relevanciájára hívja fel a figyelmet. Az „én” itt ugyanis egy szabadsága révén cselekedni képes szubjektum, aki dönt magáról a gondolkodás, vagy a már birtokában lévő tudásanyagok felülvizsgálatának „elkezdéséről”, pontos menetéről, az ehhez szükséges „eszközök” kiválasztásáról és bevonásáról, az elmélkedésre fordított idő beosztásáról, esetleg az elmélkedés felfüggesztéséről, és így tovább. Ahogyan a szerző meghatározza: a *miről* való gondolkodás mellett a gondolkodás *hogyanja* is tematizálódik, amelynek mentén az elmélkedő „én” kettős funkciója is megmutatkozik. Másfelől terítékre kerülnek azok a bizonyos „eszközök”, amelyek a hagyományban Descartes szigorú értelemben vett filozófiáján kívülre, személyes életének aspektusaihoz sorolódtak – gondoljunk itt a „Komolynak tarthatta-e Descartes a szkeptikus érveket?”, vagy a „Konformista volt-e a filozófus?” jellegű kérdésekre.

A kötet első (s egyben könnyedebb, olvasmányosabb) felében találkozhatunk e két utóbbi probléma mélyreható körüljárásával. Az első rész a *Tekintély* címet viseli. A kiindulópont itt az a gondolkodó egyén, aki már nem az ókori és skolasztikus felfogás hierarchikus rendjében közepén helyet foglaló *közvetítő*ként határozódik meg, hanem *részeként*, egy „racionális distinkciókkal tagolt térben”,² s amely önmaga megismerése közben végig „teljes szabadsága birtokában jár el”.³ A könyv a továbbiakban is végig szem előtt tartja az én szuverenitásának kidomborított jellegét. Az első blokk következő két fejezete a tekintély megismerésben betöltött szerepét vizsgálja. Míg Ágostonnál a tekintély lesz az elem, mely képes áthidalni a nem tudás és tudás közötti szakadékat⁴(hiszen a hitbe való belépéshez, vagy egyszerűen a megismeréshez az embernek előbb el kell fogadnia valamit, ami csak később igazolódik számára), addig Descartes-nál az igaz ismeretek szélesebb körökben való elfogadtatásának praxisában játszik szerepet. Ha ugyanis a viták révén hírnevet és elismertséget szerzett „szabadon filozofáló”a „járatlanok” meggyőzésére hivatottak, akkor ugyanezen a módon azok, akik a valódi igazságok megragadása révén nyertek valódi (bár a descartes-i gondolkodásban idealizált formában megjelenő) tekintélyt, az igazságot tudják kellő súllyal közvetíteni a tömegek felé. Schmal Dániel álláspontja szerint e „látszat-tekintélyelvűség” tehát egy gyakorlati aspektusokkal is rendelkező filozófiai program mintegy instrumentális részét képezi.

2 26. o.

3 24. o.

4 Vö. 38. o.

A következő három fejezet a kötet második, *Szkepszis* című blokkjában a descartes-i kétely problémájával foglalkozik. Amit Gassendi Descartes elgondolásában kifogásol, az az emberi élet elméleti és gyakorlati sférájának különválasztása. Gassendi szerint ugyanis az elméleti síkon végzett módszeres kétely gyakorlati konzekvenciákkal kell, hogy járjon, minekután az absztrakt fogalmak is gyakorlati tapasztalatok mentén állnak elő. Descartes-nál azonban, a tanulmányok tanulsága szerint a szkepszisnek egy másféle funkciójáról van szó. A kétely gyakorlati élettől izolált, valamint akarati kontroll alatt tartott és megtervezett jellege azonban összhangban áll a kor természetbúvárai által, laboratóriumi környezetben és mesterséges szituációk közt lefolytatott kísérleti technikáival. A szkeptikus argumentumok az ily módon megidézett kételkedési állapotban inkább bizonyulnak gondolatkísérleteknek, mintsem valós érveknek.⁵ Ennek megfelelően a descartes-i szövegekben feltűnő stilizált *életrajzi* utalások egy gondolkodás *megjelenítésével*⁶ eszközként járulnak hozzá egy tudományos program kidolgozásához, s könnyebb pszichológiai hozzáférés megteremtéséhez a hétköznapi olvasó számára. A descartes-i szkepszis természetfilozófiai előzményeinek vizsgálata (mely a tanulmányfűzér episztemológiai kérdésekkel foglalkozó harmadik nagy egységéhez fog átvezetni) az érzékelés és az érzékelő személy fogalmi háttérének megismerésben betöltött szerepére és alapvetően torzító jellegére irányítja a figyelmet. A radikális kétely próbakövén ellenőrzött megállapításokat, amelyek mentén a tudományok szilárd váza felépülhet, a tapasztalati megfigyelések kell, hogy kitöltsék, kiegészítsék.

A *Megismerés* címet viselő harmadik rész már koncentráltabb olvasást igényel, hiszen a descartes-i gondolkodás részletekbe menő problémáival foglalkozik, több különböző felfogást működtetve a Descartes-korabeli és a kortárs recepció területéről. Ilyen például az a *camera obscura*-modell, amely bár nem tükrözi közvetlenül a filozófus eredeti álláspontját, kimutatható, milyen szempontok szerint járul hozzá a descartes-i megismerés-elmélet megértéséhez. Noha az elme nem „elzárt kamraként” működik (ennyiben félvezető a modell), hanem nyitott a külső világ tényleges tárgyaira, eredményesen tárja fel a megismerés átalakulásokon, szelektálásokon stb. keresztülmenő, racionális kontroll által preparált jellegét. A *camera obscura* képi jellegű modellje után itt tehát a reprezentáció nyelvi modell alapján történő értelmezési hagyománya kerül előtérbe, annak kérdését tárgyalva, hogy miként reprezentálhatják az ideák a külvilágot, ha, mint a tapasztalat mutatja, nem képi hasonlóság áll fenn közöttük. John W. Jolton „fordított jelzési reláció” terminusán keresztül vizsgálva a 17. században jellemző észleléselemleteket arra az eredményre jut, hogy a konvencionalista

5 Vö. 87., 89. o.

6 Vö. 86. o.

modell összeegyeztethetetlennek tűnik az intencionalitás problémájával, míg az alternatív nyelvi modell, Descartes-tal ellentétesen, metafizikailag értelmezi azt. A blokk utolsó tanulmányában, mely egy (kronológiai időkorlátok miatt) meg nem valósult Descartes és Malebranche közti vita rekonstrukcióján keresztül vizsgálja a descartes-i „gondolkodás” kvázi definiálatlanságának problémáját a tudatosság, az intencionalitás és a reprezentáció összefüggéseit és különbségeit érintve. E tanulmányban kissé elveszünk a kérdések és a szempontok áradatában. Munkácsy Gyula alapján a szerző a nézőpontok folytonos váltogatásának igényét jelenti be, amely a következő rész első tanulmányában válik jól láthatóvá.

Az utolsó nagy fejezet Metafizika cím alatt olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a descartes-i test és elme egysége és interakciója, majd e problémakörhöz kapcsolódva a Descartes, az úrvacsora során „végbemenő” átlényegülés lehetőségét érintő kevésbé reflektált elmélete is vizsgálat alá kerül. A test és elme egységét Schmal a suarezi, hülomorfizmuson alapuló trializmus felől értelmezi. Az elemzés eredményei arra mutatnak rá, hogy szemben a különálló testtel és különálló lélekkel, a harmadik momentumot, a „bennünk” kifejezés által képviselt embert, mint egységet nem az értelmi belátás, hanem a hétköznapi érzékelés megfigyelésén keresztül lehetséges megragadni – ami két különböző típusú megismerési mód egymást kiegészítő használatának szükségességére utal. Mindez azonban még nem ad magyarázatot a két szubsztancia kölcsönhatásának mikéntjére, ezért a szerző a különböző olvasatokban előforduló okkazonalista és kauzalista magyarázatkísérleteket tekinti át. Az eredményekben fontos szerepet játszik annak kihangsúlyozása, hogy Descartes bölcelete nem tekinthető rendszerfilozófiának, hiszen benne „rendszeren kívüli bizonyosságoknak is szerepet szánt”,⁷ amelyek világosságukat a tapasztalat „ellenállhatatlan erejéből” nyerik. Amellett, hogy az oksági interakció lényeges eleme a filozófus elméletének, e tapasztalat pusztán *tényleg* az, ami megragadható marad a gondolkodást végző „szabad cselekvő” számára. A test (anyag) és lélek viszonyának kérdésére Descartes az eukharisztia kapcsán is igyekszik választ adni, amelyről 1640-es évekbeli levelezései tanúskodnak. A transzszubsztanciáció fogalmának, illetve a korabeli értelmezők (pl. Arnauld, Juan de Lugo, vagy Jacques Rohault) álláspontjainak áttekintésével mutatja be a descartes-i javaslatot és annak problematikusságát. Elgondolása szerint a kenyér és a bor Krisztus testévé és vérévé változása által történhet meg, hogy „az átváltoztatás szavainak elhangzása után Krisztus teste összekapcsolódjon az oltáron látható fizikai anyaggal”.⁸ Megközelítése azonban (többek között) éppen az emberi test hétköznapi valóságáról nem képes számot adni. A fejezet a descartes-i akarat szabadságának részletes elemzését tartalmazó

7 206. o.

8 239. o.

(és a könyv leghosszabb) tanulmányával zárul, mely a releváns primér szövegeket és a kapcsolódó legfontosabb interpretációkat veszi alapul. Az elemzés kifizása visszatér az első fejezethez. Amíg ugyanis, mint Schmal rámutat, az ész az igazságot kutatja, és igyekszik tudományos értelemben „maradandót alkotni”, addig kívülről is szemléli önmagát, s határozza és teremti meg gondolkodása ideális feltételeit. Az akarat szabadsága tehát (hasonlóan az előzőekben tárgyalt többségéhez) „az ideákon végzett műveletek”⁹ tapasztalata révén válik „kézzelfoghatóvá”.

Schmal Dániel könyvének egésze, és az egyes tanulmányok is, külön-külön, világos szerkezeti felépítettséget mutatnak (arról nem is beszélve, hogy a mai könyvkiadási „szokásokhoz” képest meglepően kevés szedési hibát tartalmaz – az egyik ilyen furcsaság azonban épp a külső és a belső fedlapon tűnik fel egy betűeltéréssel az alcímben). A szerző határozottan keretezi célkitűzéseit, amelyek megjelennek az egyes tanulmányok bevezetőiben, és a főszövegen kívül az összegző bekezdésekben is (nem minden elemzés tartalmaz ugyanis külön összegzés alfejezetet). Egyértelműen határolja körül továbbá saját olvasatát, pontosan megadva azon értelmezéseket, amelyektől és amilyen szempontok szerint eltérni kíván. A vizsgálódások bőséges irodalmi és szakirodalmi háttér előtt, és komplex módon tekintik át az érintett témák mellett a fő problémák kontextusait, a recepciótörténetet, illetve a valós és lehetséges ellenvetéseket is.

Végezetül a címekről. *A kezdet nélküli kezdet*, mint ahogy az *Előljáróban* című bevezető rész végén magyarázatot nyer, nem a középkor teológiai értelmű kifejezésére, hanem elsősorban a descartes-i filozófia sarokpontját, a gondolkodás kezdetét megelőző többi körülményre, gondolkodás és akaratbéli előkészületre kíván utalni. Ezen összefoglaló általam választott címe pedig (az imént említett) gondolkodás mellett arra a gyakorlati, tapasztalati oldalra szeretne reagálni, amely a tudományok fájának metafizikai gyökérzetét kell, hogy kibővítsse.¹⁰ A megértésre vágyó ember azon gyakorlati oldalára gondolok, amely a pusztán *a priori* ismeretekből levezethető igazságok feltárása mellett, mint Schmal Dániel koncepciója rávilágít, egyrészt szabályozza saját elmélkedéseinek folyamatát, másrészt odafigyel a kizárólag praktikus megragadható igazságokra is.

9 271. o.

10 Vö. 215-216. o.